

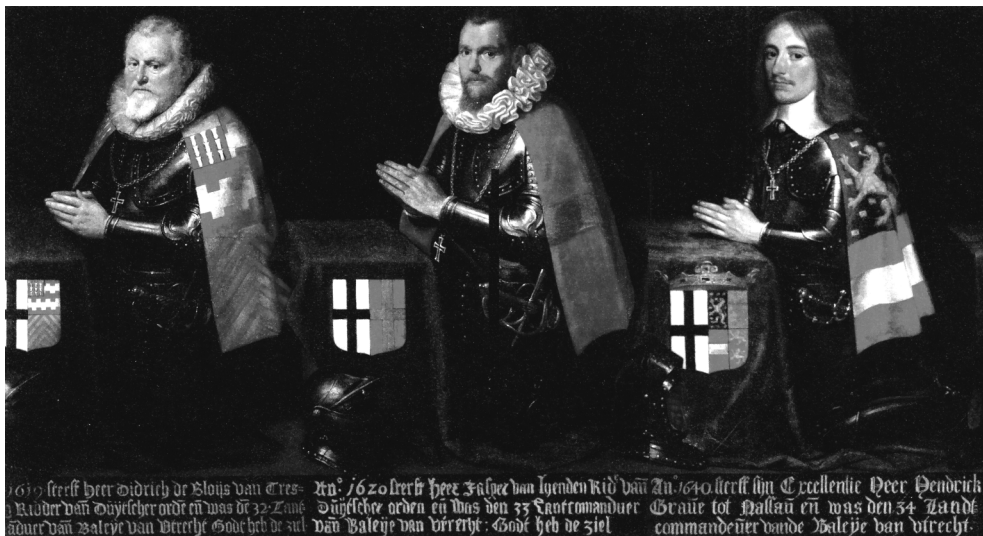

EEN RIDDERLIJKE PORTRETGALERIJ ALS OPVOLGINGSREEKS

Daantje Meuwissen, *Gekoesterde traditie. De portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Deutsche Orde*, Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Deutsche Orde, Balije van Utrecht, IV (Utrecht-Hilversum: Ridderlijke Deutsche Orde, Balije van Utrecht-Verloren, 2011, 656 p., ill.)

Uit de zestiende eeuw zijn meerdere portretreeksen met een legitimerende functie bekend. Meestal gaat het daarbij om opvolgingreeksen van geestelijken. Een van de weinige wereldlijke reeksen is de successiereeks van de Ridderlijke Deutsche Orde, Balije van Utrecht. Deze is in zijn verschijningsvorm vergelijkbaar met de oudere portretreeks van de graven van Holland in het Haarlemse stadhuis. Vanuit kunsthistorisch oogpunt wordt in de onderhavige dissertatie getracht antwoord te geven op vragen over ouderdom, opdrachtgever, motivatie en doelstelling van deze ridderlijke portretreeks.

Het komt niet vaak voor dat een dissertatie, ook al heeft deze de kunstgeschiedenis als onderwerp, zo vorstelijk wordt uitgegeven als dit lijvige boekwerk over de portretten van de landcommandeurs van de Deutsche Orde. Het heeft het gewicht en de uitstraling van een heuse bijbel, wat in zekere zin symbolisch is voor het behandelde onderwerp. Dankzij de opdracht, begeleiding en steun van de Orde, die geen beperkingen kende, is met deze uitgave aan de portretreeks de eer gegeven, die deze toekomt. De portretreeks, die eerst in de zestiende eeuw blijkt te zijn opgezet, begint met een crucifix en wordt op hetzelfde paneel gevolgd door de fictieve portretten van de uit een vijftiende-eeuwse kroniek bekende dertiende-eeuwse stichters. Dit zijn Coenraat van Thüringen, Bodo van Hohenlohe en Anthonis van Printhaghen, van wie de middelste waarschijnlijk nooit heeft bestaan. De negentien volgende panelen laten 74 landcommandeurs zien in harnas met wapenkleed en geknield voor een bidbank met wapenschild. Aan het laatste paneel, waarop de vier vanaf 1992 teruggetreden landcommandeurs zijn geschilderd, is te zien dat de secularisatie voortschrijdt. Knielen is er sindsdien niet meer bij en nog

De drie landcommandeurs Diederik Bloys van Treslong (1612-1619), Jasper van Lynden (1619-1620), beiden door Paulus Moreelse, en Hendrik Casimir I graaf van Nassau-Dietz (1620-1640) door Gerard van Honthorst (1656) (detail van een paneel met vier landcommandeurs; afbeelding uit besproken boek)

maar drie van de vier geportretteerden heeft een opengeslagen bijbel in handen. Ook de ridderlijke status, de ultieme voorwaarde voor lidmaatschap, werd sindsdien in het beeld afgezworen, want de ridders dragen geen harnas meer. Zij zijn afgebeeld als staand heupstuk in hun kenmerkende witte mantel met het zwarte kruis, zodat iedere twijfel over hun identiteit bij voorbaat wordt weggenomen. Overigens zijn de familiewapens op de portretten in de reeks altijd met het Duitse kruis ge(vieren)deeld geweest en gebleven.

De Ridderlijke Duitse Orde is een van oorsprong twaalfde-eeuwse militaire en godsdienstige orde, die tot de oudste charitatieve particuliere organisaties in Europa behoort. Het jaar 1231 wordt als stichtingsdatum aangehouden voor de Noordelijke Nederlanden, omdat toen de schenking van het eerste huis in Utrecht plaatsvond, waar broeder Anthonis van Printhaghen vanuit Alden Biesen de Orde kon gaan uitbouwen. De steun van de Hollandse graven was vanaf het begin cruciaal en betekende uiteindelijk de traditionele bescherming van de landsheer tot op de dag van vandaag.

Na de reformatie (1581) splitste de Nederlandse afdeling, gevestigd aan de Springweg in Utrecht, zich af van de rooms-katholiek gebleven hoofdvestiging (grootmeester van de Orde) in Wenen. Op de verkiezing van de landcommandeur van de zelfstandige Nederlandse Balije van Utrecht werd sedertdien de goedkeuring van de Staten van Utrecht als territoriaal soeverein (in plaats van de grootmeester) vereist. De functie van landcommandeur werd in de zeventiende en achttiende eeuw lange tijd bekleed door leden van de Friese tak van het huis Oranje-Nassau.

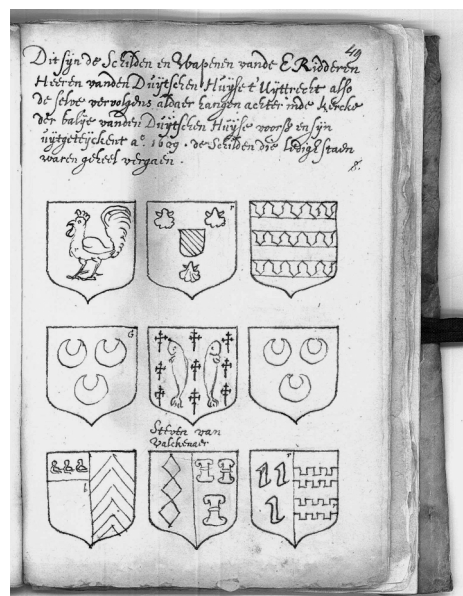
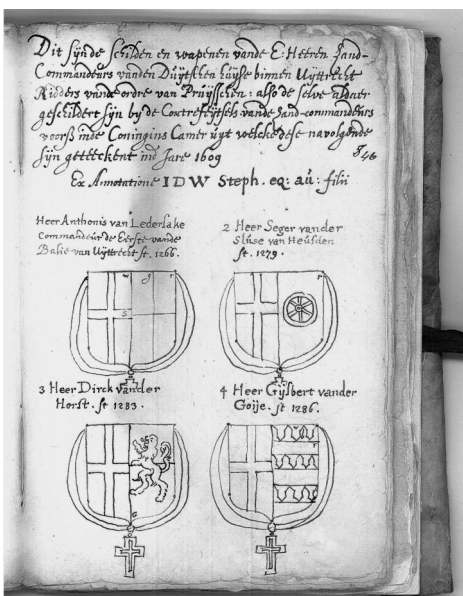
De Balije van Utrecht bestaat vanouds uit ridders, die door anciënniteit konden ‘opklimmen’ tot commandeur van een van de (thans twaalf) commanderijen. Iedere commandeur beheert een deel van het goederenbezit, waaruit de Orde zijn inkomsten genereert om de doelstelling te kunnen financieren. De commandeurs tezamen vormen onder leiding van de landcommandeur en diens plaatsvervanger (coadjutor) het kapittel van de Orde. In 1811 werd de Balije bij decreet van keizer Napoleon opgeheven, doch door koning Willem I bij Wet van 8 augustus 1815 (Stb. 43) hersteld. Zowel de aanstelling van de landcommandeur, de coadjutor, de commandeurs als de ridders wordt sindsdien bij koninklijk besluit geagreed. Voor toelating tot de Orde is positief advies van de in 1814 door de soevereine vorst ingestelde Hoge Raad van Adel vereist, mede omdat de ridder-expectanten moesten beschikken over tenminste vier adellijke kwartieren. Alle grootouders dienden tot de Nederlandse adel te behoren.

Sedert 1815 is het Statuut van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk op 22 mei 2006. In dat jaar werden de toelatingseisen aangepast, aangezien weinig edellieden nog aan het vereiste van vier adellijke kwartieren kunnen voldoen. Het nieuwe criterium voor toelating tot ridder is oude adeldom van vaderszijde, dat wil zeggen daterend van vóór 1795, en adeldom van moederszijde zonder ouderdomsgrens. Niet-adellijke grootmoeders zijn thans dus geen beletsel meer voor toelating. De doelstelling van de Orde wordt in het nieuwe statuut als volgt omschreven: ‘de hulpverlening aan zieken, gewonden en anderszins hulpbehoevenden; het voorkomen en verzachten van menselijke nood; het conserveren en beheren van waardevolle historische erfgoed; het uitdragen, ondersteunen en versterken van het reformatorische gedachtegoed.’ Voorts wordt thans alleen nog voor de benoeming van de ridders en de landcommandeur en zijn plaatsvervanger (coadjutor) koninklijke goedkeuring gevraagd. De opklimming tot commandeur in de naar rangorde ingedeelde commanderijen vindt niet meer automatisch plaats, maar door verkiezing naar kwaliteit en vaardigheid. Voor deze interne benoeming wordt statutair geen koninklijke agreatie meer gevraagd.

Het is verbazingwekkend hoeveel informatie Meuwissen boven tafel heeft gekregen over een portretreeks, die wordt gekoesterd, maar waarvan nauwelijks archiefstukken of instructies zijn overgeleverd. Het rijke archief van de Orde geeft wel enige, doorgaans in notities en rekeningen verspreide, gegevens, maar deze laten toch te wensen over. Toevalsvondsten elders, vaak door anderen aangedragen, moesten bijdragen aan oplossingen voor de vele vragen die de

reeks oproept. In de interpretatie hiervan is Meuwissen goed geslaagd, steeds aangevend waarover geen uitsluitel kon worden verkregen of waar de visie moest worden aangepast. Zo kon zij de eerder gepubliceerde theorie over de opdrachtgever voor deze religieuze en tevens politieke reeks bijstellen dankzij de resultaten van röntgenfotografie. Dit betekende een nieuwe visie op de eerder toegepaste infraroodreflectografie (waarmee de ondertekening onder de verflagen zichtbaar wordt) en het uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek (jaarringtelling in samenhang met de droogtijd van de verf).¹ Nieuwe inzichten in de dendrochronologie (langere droogtijd van de verf) leverde een datering op vanaf 1570, waardoor Albert van Egmond van Merestein (1536-1560) als opdrachtgever afviel. De beste kandidaat leek aanvankelijk zijn opvolger Frans van Loo (1560-1579) te zijn, omdat de reeks al bestond in de lange periode dat Jacob Taets van Amerongen (1579-1612) landcommandeur was. Röntgenonderzoek, waarbij moedwillige beschadigingen in de gezichten van de vier directe voorgangers van laatstgenoemde werden ontdekt, was de voedingsbodem voor een nieuwe theorie. De krassen die met een scherp voorwerp diep in de oorspronkelijke verflagen drongen, zouden op geen andere oorzaak kunnen wijzen dan de laatste en meest heftige van de drie beeldenstormen, die Utrecht in 1566, 1579 en 1580 teisterden. Hoewel nergens in de archieven expliciet staat dat ook het Deutsche Huis werd bezocht, zou de verbouwing na 1580 van de kapittelzaal, waar de reeks mogelijk heeft gehangen, een aanwijzing in die richting kunnen zijn. Uit archiefstukken is alleen bekend dat de reeks in 1590 in de ridderkamer (mogelijk genoemd náar de portretreeks) en in 1609 en ook midden zeventiende eeuw in de koninginnenzaal (refter of eetzaal) hing. De reeks moet dus in de tussentijd voor de tweede keer zijn verplaatst, want in de kapittelzaal zou immers de beeldenstorm hebben gewoed. De kapittelzaal, die tevens een sacrale functie had (de jaarlijkse kerkwijding voor intern gebruik), werd in rekeningen ook wel 'de groote sael' genoemd (111). In tegenspraak daarmee is dat vijf bladzijden verder de refter of eetzaal voor de grote zaal wordt gehouden, waar op hetzelfde moment nog een andere portretreeks blijkt te hangen. Dit is de verdwenen portretreeks van vijf panelen met de twintig portretten van de broeders van de Kleine Kalende, die in 1604 door Paulus Moreelse was geschilderd (116). De vermeldingen uit 1609 komen uit een midden zeventiende-eeuws wapenboekje van de Amsterdamse koopman Joris Sijen (1614-1666), die als liefhebber van de heraldiek alles noteerde wat op zijn weg kwam.²

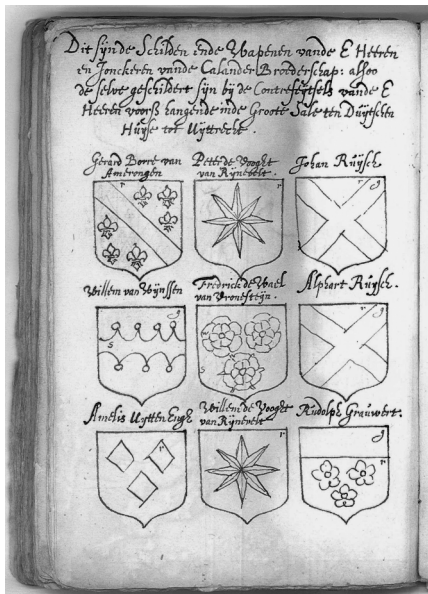
Ik heb het wapenboekje er nog eens op nageslagen en krijg daaruit de stellige indruk dat hier drie reeksen wapenborden, waarvan er twee op portretreeksen betrekking hebben, in drie verschillende ruimten van het Deutsche Huis worden beschreven. De eerste serie betreft de wapenschilden 'bij de Contrefeijsels vande Landcommandeurs voors. Inde Coningins Camer uijt welke dese navolgende sijn geteeckent ind Jare 1609' (fol. 46-48v.: 34 schildjes, waarvan 3 leeg). De tweede serie zijn de wapenschilden (zonder portretten) van de ridders van het Deutsche Huis, die 'aldaer hangen achter inde kercke der balije vanden Duijtschen Huijse voors. En sijn uijtgeteijckent ao 1609; de schilden die ledigh staen waren geheel vergaen' (fol. 49-51: in totaal 57 schildjes, waarvan 9 leeg). De derde serie tenslotte zijn de wapenschilden 'vande Calander Broederschap: alsoo de selve geschildert sijn bij de Contrefeijsels vande E Heeren voors. Hangende inde Groote Sale ten Duijtschen Huijse tot Uijtrecht' (fol. 51v-52: in totaal 21 schildjes, waarvan één leeg). De laatste wapentekening, die in de eerste serie is ingetekend, is van Jacob Taets van Amerongen, en bevestigt de conclusie van Meuwissen dat Sijen de gegevens van een oud handschrift uit 1609 heeft overgetekend en kennelijk niet ter plekke is geweest, want dan had hij nog twee of drie opvolgende wapens kunnen natekenen. Eerst nu viel mijn aandacht op het bijschrift 'Ex Annotatione IDW Steph. eq:au:filiu', hetgeen de afkorting blijkt te zijn voor de door Sijen geraadpleegde bron. Deze cryptische Latijnse zin kan worden vertaald als: uit de annotatie van 'I.D.W.', zoon van de guldenspoorridder Stephanus ('Stephanus eques auratus'). Al snel kwam Johannes de Wit Stevenszoon tevoorschijn, de beste vriend van Arnout van Buchell (Buchelius), die in 1609 kanunnik van St. Marie (gelegen naast de Deutsche Orde) was. In het jaar van zijn definitieve vertrek naar Rome, heeft deze kennelijk

nog kans gezien de heraldische wetenswaardigheden in zijn omgeving vast te leggen, waarvan Sijen dankbaar gebruik maakte. Helaas moet het origineel verloren zijn gegaan, want er blijkt weinig meer van diens werk bewaard te zijn gebleven dan zijn brieven aan Buchelius.³

De refter of eetzaal werd koninginnenkamer genoemd sinds het verblijf van keizer Karel V en zijn zuster Maria van Hongarije in het Duitse Huis in 1554. Buchelius trof de portretreeks daar rond 1640 eveneens aan, maar voor welke ruimte deze ooit is bedoeld, kon Meuwissen helaas niet met zekerheid vaststellen. Ook de kerk van de Orde, waar bovengenoemde (derde) serie wapenborden hing, blijft een optie. Over de afmeting en indeling is weinig bekend, aangezien deze door de orkaan van 1674 werd verwoest, waarbij ook twee gebrandschilderde ramen met de landcommandeurs Van Loo en Taets van Amerongen verloren gingen. Vóór de kerk pleit, dat deze een publieke functie had, waarmee de beeldenstormtheorie wordt ondersteund, want de vernielingen vonden altijd in openbare ruimten plaats. Alle andere ruimten, ook al hadden deze een religieuze functie, waren voor intern gebruik en om eventuele gasten te ontvangen, maar ontoegankelijk voor beeldenstormers.

De conclusie van Meuwissen dat Jacob Taets van Amerongen de opdracht heeft gegeven voor de serie, wordt gestaafd door het vermoeden dat hij zijn eigen portret eerst liet maken na het overlijden van zijn voorganger in 1592. Zijn portret was immers niet beschadigd en zou dus in 1580 nog niet hebben bestaan. Overigens blijft het onverklaarbaar waarom maar vier portretten zijn beschadigd en niet de gehele reeks. Het vraagstuk van de verblijfplaats is dus mogelijk nog ingewikkelder omdat de panelen (toentertijd of tijdelijk?) over verschillende ruimten verspreid zijn geweest. Vóór Taets van Amerongen als opdrachtgever pleit, dat hij in de woelige periode waarin hij landcommandeur was, de ordetradities nieuw leven probeerde in te blazen. De traditionele geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid, waar in zijn tijd behoorlijk de klad in was gekomen, waren voor hem bepalend. De portretreeks zou dan als voorbeeld voor het herstel van het riddermatige karakter hebben gediend. De grootmeester en de duitsmeester, die in hiërarchie boven de landcommandeur stonden, openden in deze opvolgings- of successiereeks de rij na het crucifix en werden de opeenvolgende landcommandeurs tot voorbeeld gesteld. Taets van Amerongen wist te voorkomen, dat de bezittingen tijdens de reformatie in beslag werden genomen door de eigendom en verantwoordelijkheid buiten

Openingsbladzijden met tekeningen van drie reeksen wapenborden in het Duitse Huis te Utrecht, door Joris Sijen, midden zeventiende eeuw, naar Johannes de Wit Stevenszoon, 1609 (hs. coll. Van Spaen, inv. nr. 252, dl. 5; coll. en foto Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage)

Nederland te leggen, bij de Duitsmeester. Al voor zijn aantreden was de Orde in 1573 de commanderijen in Holland en Zeeland aan de Staten van Holland kwijtgeraakt. In de Napoleonische tijd kon met dit argument verbeurdverklaring van het goederenbezit ternauwernood worden voorkomen.

Het belang van de dissertatie ligt vooral in de zeer uitvoerige beschrijving van de afzonderlijke portretten. De kwaliteit, die een Utrechtse schildertraditie laat zien, is sterk wisselend, maar in serieverband de moeite van het beschrijven waard. Lang niet alle kunstenaars zijn bekend. Helaas kon niet met zekerheid worden vastgesteld aan welke kunstenaar de initiatiefnemer de grote opdracht heeft verstrekt om al zijn voorgangers postuum te vereeuwigen. Op basis van stilistische overeenkomsten met twee andere schilderijen uit de omgeving (de familiegroep Borre van Amerongen en het portret van Aernt van der Goude) werd voorlopig de 'meester van het Duitse huis' gecreëerd. De Utrechtse schilder Roelof Willemsz. van Culemborg, die in 1592 het portret van Jacob Taets van Amerongen zelf vervaardigde, viel om deze reden af. Van deze schilder is niet veel werk bekend, maar hij voerde volgens het archief in deze cruciale periode (1578, 1581, 1592) verschillende opdrachten voor de Orde uit. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden vermaarde Utrechtse schilders als Paulus Moreelse en Gerard van Honthorst aangetrokken, maar rond 1700 blijkt er een impasse te zijn, die Meuwissen treffend 'haperende traditie' noemt. Godard van Reede-Ginkel nam de draad weer op en in de achttiende eeuw kwamen ook Amsterdamse schilders aan bod. Vaak hing de keuze af van persoonlijke connecties en deze bepalen tot op heden de kwaliteit van de reeks. Slechts twee keer in de geschiedenis van de portretreeks werden instructies opgesteld. Tijdens de ballingschap in Den Haag werd in 1825 op initiatief van baron Bentinck van Schoonheten een ontwerpreglement vastgesteld ter bestendiging van de reeks. Twee jaar later werd de portretreeks naar het tijdelijke onderkomen in Utrecht overgebracht. Eerst na de restauratie en ingebruikname van het oorspronkelijk complex aan de Springweg in 1995 kreeg de reeks de aandacht die deze verdient. Om de portrettraditie te waarborgen, werd in 2007 een protocol vastgesteld waarin werd bepaald dat – naast mantel, commandeurskruis en familiewapen – de bijbel vanwege de reformatorische achtergrond niet mag ontbreken.

De complete serie portretten is, afgezien van meerdere details, driemaal in kleur afgebeeld.

Eén kleurenserie had wat mij betreft ingewisseld mogen worden voor de 140 jaar oude gravures door J.A. Boland, die een waardevolle momentopname zijn.⁴ Het ontbreken van afbeeldingen van de tekeningen van Sijen, een van de vroegste visuele registraties van de (wapens van de) reeks, is echter een groter gemis in dit overigens indrukwekkende proefschrift.

Egbert Wolleswinkel

- ¹ D. Meuwissen en T. van Bueren, "So lange memorie van menschen kan gedencken". Het ontstaan en de functie van de portretreeks met de landscommandeurs van de Balije van Utrecht', *Virtus*, V (1998) 59-73.
- ² Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage, Collectie Van Spaen, inv. nr. 252, deeltje 5.
- ³ J.J.B.M.M. Sterk, 'Johannes de Witt Stevenszoon', *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 108-162. Sterk heeft veel onderzoek gedaan om de manuscripten van De Wit terug te vinden, tot in de archieven van het Vaticaan toe, maar (toen) zonder resultaat.
- ⁴ J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Utrecht, 1871), eerste gedeelte, genummerd I t/m LXII (t/m Alexander Carel Jacob baron Schimmelpenninck van der Oye, landcommandeur van 1868-1877).

EEN EEUW JOHANNITERS EN MALTEZERS IN NEDERLAND

Monda Heshusius, e.a., *Honderd jaar Johanniter Orde in Nederland 1909-2009* (Zwolle-'s-Gravenhage: Waanders Uitgevers-Johanniter Orde in Nederland, [2009], 240 pag., ill.); *In het licht van onze opdracht. 1911-2011. Associatie Nederland van de Souvereine Militaire Hospitaalorde van Sint Jan van Jeruzalem, van Rhodos en van Malta* (Utrecht: Orde van Malta, Associatie Nederland, 2011, 144 pag., ill.)

'Mogen we een keer per jaar riddertje spelen?' Deze retorisch bedoelde vraag is een van de vele opmerkelijke uitspraken die werden bijeengebracht in het mooie jubileumboek waarmee de Johanniter Orde in 2009 haar honderdjarige bestaan in Nederland herdacht. De protestantse ridderlijke orde telt momenteel ongeveer zeshonderd ridders en dames, en staat open voor mannelijke en vrouwelijke leden van de Nederlandse adel die van onbesproken gedrag zijn en het christelijke geloof in reformatorische zin met woord en daad willen belijden. Ook de kleinere katholieke tegenhanger van de Johanniter Orde, de Associatie Nederland van de Souvereine Militaire Hospitaalorde van Sint Jan van Jeruzalem, van Rhodos en van Malta, bestaat inmiddels een eeuw. De Maltezers wilden dit jubileum eveneens met een gedenkboek luister bijzetten. Hun *In het licht van onze opdracht* is wat minder ambitieus uitgevallen, en niet zo omvangrijk als het boek van de Johanniters, maar biedt desondanks genoeg ruimte voor anekdotes. Neem bijvoorbeeld het als grap gepresenteerde verhaal over coadjutor Godfried baron van Hugenpoth tot Aerdt, die in 1928 met de Italiaanse associatie op pelgrimstocht zou gaan naar Rhodos en Jeruzalem, maar in Triëst de boot miste, en er niet meer in slaagde zich bij zijn medepelgrims aan te sluiten. Onverrichter zake en zonder bagage keerde Van Hugenpoth uiteindelijk weer om, terug naar huis. Deze ruimte voor zelfrelativering, die hier en daar ook wel in het boek van de Johanniters valt aan te wijzen, is opmerkelijk voor een ordegeschiedenis die ooit begon in drukkende plechtstatigheid.

Het voortouw voor de oprichting van de Johanniter Orde in Nederland werd in 1909 genomen door Prins Hendrik – een eerdere poging door Willem Jan baron d'Ablaing van Giessenburg, oud-lid en oud-secretaris van de Hoge Raad van Adel en onvermoeibaar pleitbezorger van adellijke belangen was in 1887 mislukt – en vormde een late uiting van de algemene herleving van ridderlijke idealen onder de Europese adel in de tweede helft van de negentiende